

- Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — К., 1995. — 48 с., Дмитрієнко М.Ф., Лисенко О.Ю. Національна валюта України 1918-1919 рр. // Український історичний журнал — 1994. — №6. — С. 26-41 та ін.
- ¹ Гай-Нижник П.П. Фінансова політика уряду Української Держави у період Гетьманату 1918 року. // Фінанси України — 1996. — №12. — С. 107-117; того ж Марки-шаги — грошові знаки державної України // Фінанси України — 1997. — №4. — С.112-115; того ж: Вихід України в 1917-1919 рр. з російської рубльової зони // Фінанси України — 1997. — №10. — С.120-124 та ін.
- ² Скоропадський П. Спогади (кінець 1917-грудень 1918). — Київ — Філадельфія, — 1995. — С.193.
- ³ Державний Вістник — 1918. — 31 травня.
- ⁴ Вовчаренко О. З Гетьманських часів. Спогади самовидця за року 1918. — Детройт. — 1950. — С.13.
- ⁵ Скоропадський П. Вказана праця. — С.194.
- ⁶ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.2, арк.22.
- ⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 року — Ужгород, 1930. — С.272.
- ⁸ Державний Вістник. — 1918. — 10 травня.
- ⁹ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.1, арк.22-22 зв.
- ¹⁰ Там само, спр.97, арк.1.
- ¹¹ Гнатюшак М. Державні гроші України 1917-1920 років. — Київ-Ленін, Огайо, 1974. — С.20.
- ¹² Державний Вістник. — 1918. — 29 липня.
- ¹³ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С.275-277.
- ¹⁴ Державний Вістник. — 1918. — 10 травня.
- ¹⁵ Голденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. 1917-1920. // Революция на Украине по мемуарам белых. — М. — Л., 1930. — С.37.
- ¹⁶ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — №2. — С.9.
- ¹⁷ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.1, арк.60-60 зв.
- ¹⁸ Экономическая жизнь (Москва). — 1919. — 17 сінця.
- ¹⁹ Вістник Генерального Секретаріату УНР. — 1918. — №7.
- ²⁰ Вістник Красного Комісаріату Української Народньої Республіки на Холмищину, Палаше Я Поліссє (Бересте). — 1918. — №1 — 12 квітня.
- ²¹ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С.273; Неманов Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 — 4 февраля 1919 гг.). — Киев, 1919. — С.46.
- ²² Зозуля Я. Гривня і карбованець в українській грошовій системі // Мартос Б. Зозуля Я. Гроші Української Держави. — Мюнхен, 1972. — С.42.
- ²³ Кікта С. Каталог державних грошей України 1917-1920 рр. — Київ-Ленін, Огайо, 22 липня, 1974. — С.16.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С.281-282.
- ²⁶ Frankfurter Zeitung — 1918. — 19 червня.
- ²⁷ Скоропадський П. Вказ. праця. — С.167.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.15, арк.44 зв.
- ²⁹ Там само, арк.44-45 зв.
- ³⁰ Неманов Л.М. Вказ. праця. — С.209-211.
- ³¹ Перепала В. Валютний запас УНР: воспоминання о будущем? // Зеркало недели. — 1996. — 23 сєрпня. — С.5.
- ³² Новые деньги // Финансовый журнал. — 1918. — №1. — С.19.
- ³³ Ленкавський С. Альбом українських грошей // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. — С.57-101.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Дорошенко Д. Вказ. праця. Додаток. — С.ХХІХ.
- ³⁶ Державний Вістник — 1918. — 15 сєрпня.
- ³⁷ Неманов Л.М. Вказ. праця. — С.46.
- ³⁸ Там само; За іншими даними, на 37 млн. 656 тис. 685 грн., чисельністю у 106 млн. 361 тис. 530 штук. — Гнатюшак М. Замітки до державних грошей України з 1917-1920 років // Літопис Червоної Калини. — 1935. — №2. — С.6.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.62, арк.2.
- ⁴⁰ Державні гроші України 1917-1920 рр. Упорядник С. Кікта. — Київ-Ленін, Огайо, 1974. // Гнатюшак М. Державні гроші України 1917-1920 років. — С.90.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.62, арк.2.
- ⁴² Державний Вістник. — 1918. — 17 сєрпня.
- ⁴³ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.71, арк.22-24; Статут Українського Державного Банку. — К.: Вид. «Державного Вістника», сєрпень 1918. — С.5.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.2, арк.27.
- ⁴⁵ Там само, арк.26 зв.
- ⁴⁶ Державний Вістник. — 1918. — 6 вересня.
- ⁴⁷ Там само. — 13 жовтня.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.2, арк.26 зв.
- ⁴⁹ Гловінський С. Фінанси УСРС. — Варшава, 1938. — С.17.
- ⁵⁰ Экономическая жизнь (Москва). — 1919. — 17 сінця.
- ⁵¹ Там само. — 1934. — 31 травня.
- ⁵² Известия. — 1918. — 21 травня.
- ⁵³ Скоропадський П. Вказ. праця. — С.193-194.
- ⁵⁴ Вєстник Елєсаветградского Земства. — 1918. — №21. — 25 сєрпня.
- ⁵⁵ Державний Вістник. — 1918. — 16 жовтня.
- ⁵⁶ Неманов Л.М. Вказ. праця. Приложєніє 3. — С.196.
- ⁵⁷ Там само. — С.45.
- ⁵⁸ Там само. Приложєніє 6. — С.199.
- ⁵⁹ Державний Вістник. — 1918. — 10 вересня.
- ⁶⁰ Гловінський С. Вказ. праця. — С.20.
- ⁶¹ Гай-Нижник П. Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського // Наукові записки, Збірник праць молодих вєсєних та аспірантєв. Т.2. — К.: Інститут української архєології та етєнології НАН України, 1997. — С.353-395.
- ⁶² Кабачєв І. Структура Державного бюджету на Україні й у Чєкословаській Рєспубліці. — Відбитка з 2-го Наукового Збірника Українського Високого Педагогического інституту ім. Драгоманова. — Прага, 1932. — С.5-6.
- ⁶³ Лебиль-Юрчик Х. Бюджетовє право. — Львів, 1927. — С.108-109.
- ⁶⁴ Скоропадський П. Вказ. праця. — С.194.
- ⁶⁵ Енциклопедія Українознавства. Т.2. — Мюнхєн-Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. — К., 1995. — С.514; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С.273-282.
- ⁶⁶ Хлїборобська Україна. — Кн.ІV, 36 VIII. — Відєнь, 1922-1923. — С.182-184.

Олександр Тимошук

Боротьба українських та австро-німецьких військ з махновцями (лютий — грудень 1918 р.)

Закінчення 9 лютого 1918 р. у Брєст-Литовськє мирних переговорів і угода про взаємодопомогу між УНР і державами Четверного союзу започаткували австро-німецькє військєвоє присутність в Україні. Таким чином Центральна Рада намагалася запобігти російськєй анархо-бїльшовицькєй експансії.

В свою чергу, призначений Ленїним на посаду Головнокомандуючого збройними силами «південних» радянських рєспублік В.Антонов-Овєєнко докладав зусиль для створєння єдиного фронту боротьби проти Центральної Ради та її союзників. До лав Червоної Армії, частини якєй почали створюватися згідно з декретом Раднаркєму від 15 сїчня 1918 р., було зараховано збройні формування анархо-комуністичного ґатунку М.Никифоровєй і Н.Махна.

Союз між бїльшовиками і анархїстами в Україні склався вєразу ж пїсля усунєння з престолу російського імператора Миколи II. Форми і методи військєво-орґанізаційної роботи цих партій не мали суттєвих розбїжностей. Заґони червоної і чорної гвардії створювалися за аналогїчним зразком і мали спільні керівні органи. Під час корніловськєго заґолоту у вересні 1917 р. анархо-бїльшовицькє військєвоє бюро в Катєринославі очолював анархїст з Гуляйполя В.Куриленко — у майбутньому відомий польовий командир махновськєго військєа (1, С.178). У вересні-жовтні, не

відчуваючи серйозного опору з боку місцевої міліції, гуляйпільські червогвардійці під проводом свого атака Махна почали затверджувати тут «радянську» владу. Вони вбили поміщика Класена, пограбували його садибу і утворили «зракову комуни анархістів», в якій, на думку Волковинського, не стільки працювали, скільки займалися пияцтвом (2, С.31). Спроба Олександрівського повітового комісара Тимчасового уряду Михна протидіяти бешкетам махновців закінчилася невдало. Присланого для притягнення їх до кримінальної відповідальності агента з особливих доручень червогвардійці вигнали під загрозою вбивства. Сам Махно так згадував про ці події: «Міліція в Гуляйполі виконувала роль розсильних, а не поліцейських. Після цього до нас більше не находило ніяких наказів і не надсилалося урядовців з повіту» (3, С.66). Після жовтневого перевороту червогвардійські загони Никифорової і Махна стали підпорядковуватися наркомуні Радянської Росії по боротьбі з контрреволюцією на Півдні В.Антонову-Овсієнку, від якого безпосередньо отримували кошти на військово-організаційні потреби. Збереглася записка про отримання М.Никифоровою 11 грудня 1917 р., у день прибуття наркома до Харкова, авансу від нього на суму 200 крб. (4, ф.3440, оп.1, спр.5, арк.4-5). Анархо-комуністичні формування були найбільш радикальними загонами у затвердженні військовими засобами радянської влади в Україні. В організації терору на початку 1918 р. вони навіть випереджали більшовиків. Надзвичайний комісар Раднаркомуні Росії С.Орджонікідзе, який в цей час знаходився на Катеринославщині, повідомляв Антонова-Овсієнка: «Никифорова в Олександрівську нарабила справ, треба негайно її забрати звідти» (5, ф.57, оп.2, спр.160, арк.43).

Таким чином, отримання анархо-комуністичними загонами у лютому 1918 р. статусу червоноармійських частин стало наслідком усталених військових зв'язків більшовиків і анархістів. Військовим контингентом гуляйпільського червоного полку, за свідченням О.Чубенка, найближчого соратника Махна, стали 5000 демобілізованих солдатів старої російської армії (5, ф.5, оп.1, спр.153, арк.4). Махно у своїх споминах сповіщає про дещо іншу чисельність частини. У березні 1918 р. полк складався з шести рот по 200-300 осіб кожна, національної єврейської роти і кавалерійського загону в декілька сотень чоловік. Також були сформовані санітарні загони і підготовлені приміщення під шпиталь (3, С.198). озброєння в полку було різноманітним: російська гвинтівка Мосіна, револьвери системи Наган, німецька і австрійська трофейна зброя. Від Антонова-Овсієнка було отримано 6 гармат, 12 вагонів снарядів, 5 вагонів гвинтівки і вагон набоїв до них (5, оп.1, спр.153, арк.5). Командиром полку призначили колишнього царського офіцера О.Волоха, начальником військово-польового штабу і комісаром — Н. Махна (6, С.23).

Антонов-Овсієнку пов'язував з полками типу гуляйпільського великі надії у боротьбі проти австро-німецьких і українських військ і доручав анархо-комуністам відповідальні завдання. Так, на М.Никифорову покладалося сформувати у степовій Україні кавалерійські частини Червоної Армії. Збереглася позначка в його касовій книзі: «Никифоровий — начальнику кавалерії Таврійської і Херсонської губернії — 5 тисяч карбованців» (4, ф.3440, оп.1, спр.5, арк.7-8).

Але надії головнокомандуючого Радянської України не здійснилися. Анархо-більшовицькі формування були знаряддям РКП(б) у проведенні військово-комуністичної політики Леніна і Троцького. Вони збирали з заможного населення контрибуції, продрозверстку, розправлялися з своїми ідейними супротивниками. В результаті військово Антонова-Овсієнка швидко розкладалося, втрачало боєздатність. Знаменська бойова ділянка радянських військ розвалилася ще до підходу австро-німецьких і українських частин. Обурені грабунками і насильством загонів Беленковича (командуючий південною резервною групою військ Антонова-Овсієнка) і Никифорової, мешканці Єлісаветград і юнкера вигнали їх з міста, захопивши багато полонених і дві гармати (7, С.173). Начальник ділянки М.Коляденко доповідав Антонову-Овсієнку, що Беленкович і Никифорова «ледь винесли з Єлісаветграда ноги». Лише загону Сіверса (600 чол.) і бронепоезду Полупанова, які надійшли на допомогу, вдалося «заспокоїти» єлісаветградців (8, Т.2, С.65,67-68).

Теж саме відчув і Махно, полк якого входив до складу 2-ї революційної армії Антонова. Вона була сформована з місцевих анархо-більшовицьких загонів і закривала катеринославський напрямок. Махнові було доручено обороняти станцію Чаплине, північніше Гуляйполя. Але несподівано особовий склад полку відмовився виступати на фронт і 15 квітня 1918 р. під командуванням колишніх офіцерів підняв повстання, визнав Центральну Раду. Для придушення заколотників Антонов-Овсієнку відправив бронепоезд Беленковича, який вчасно встиг до Гуляйполя і відкрив по повстанцям нищівний вогонь. Як писав згодом Антонов, тільки завдяки цій підтримці «Махнові з 80 кавалеристами вдалось прорватися до нашого бронепоезду» (8, Т.2, С.229). Соромлячись цього ганебного факту з своєї біографії Махно стверджував, що буцїмто події розгорталися за його відсутності в Гуляйполі (3, С.205).

За словами свідків, виступ анархо-більшовицьких сил з території України у кінці квітня 1918 р. був панічним. Станції Нижньодніпровськ, Синельникове, Роздори, Чаплине були забиті ешелонами з повністю деморалізованими радянськими військами. Відступаючи, вони подекуди знущалися над залізничною адміністрацією (9, С.204). «Ці знамениті війська, які захищали Катеринославщину, були дійсно «авангардом» і втекли першими», — згадував відомий діяч РКП(б) С.Гопнер (10, С.209).

За зізнанням самого Махна, після втечі з Гуляйполя він знаходився у глибокій депресії і з невеличкою купкою друзів відступив у червоноармійських ешелонах в Ростов, Царицин, а потім подався до Москви (3, С.207). Деякі сучасні дослідники вважають, що у липні 1918 р. він повернувся до Гуляйполя за власною ініціативою (11, С.36). Але його тривала бесіда з В.Леніним і Я.Свердловим у травні 1918 р., під час прийому в Кремлі, заява Леніна про те, що шляхи більшовиків співпадають з такими анархістами, як Махно (12, С.211), свідчать про інше. Для більшовицьких лідерів головною була антигетьманська спрямованість особи і вони використовували всяку можливість для розгортання підривної роботи проти української незалежності, бо розглядали Україну як невід'ємну частку російської комуністичної держави і плацдарм для розгортання близької світової революції.

Тому 29 червня 1918 р. Махно вийшов зі столиці РРФСР як один з агентів РКП(б), які масово направлялися тоді у службове відрядження для організації українського підпілля. В Курську, де знаходився більшовицький центр по організації боротьби з гетьманом Скоропадським, він затримався майже на місяць, зустрівся з О.Чубенком, співником по чорній гвардії. За вказівкою керівників РКП(б) гуляйпольські анархо-комуністи отримали від голови Закордонного бюро ЦК КП(б)У В.Затонського фальшиві документи на імена російських офіцерів, що втікають від більшовицького терору в Україну, і офіцерську форму (13, С.32). 21 липня вони були переправлені через демаркаційну лінію у Белгороді. Тут, у міському готелі «Белью», діяв переправний пункт, де від'їжджачі отримували останній інструктаж, явочні адреси і паролі від члена ЦК КП(б)У М.Скрипника (14, С.225-226). 25 липня підпілляники досягли Гуляйполя, де зустрілися зі своїми співниками по експропріаціям 1917 року С.Марченком, братами Олексієм і Семеновом Каретниковими, Паньком і Захаром Гусарами і доповіли про мету свого повернення в Україну (2, С.44).

Влітку 1918 р. охоронні служби гетьмана за допомогою австро-німецьких військ ще контролювали становище в Україні. Селянське повстання у червні-липні в Тарашанському і Звенигородському повітах Київщини, загальноукраїнський страйк залізничників в липні-серпні було придушено. Тому анархо-комуністичний гурт Махна здійснював лише окремі терористичні акти проти службовців Державної Варти, урядовців гетьманської адміністрації, поміщиків, заможних хуторян і німецьких колоністів. Спроба залучити до боротьби з вартою українських гайдамаків («синьжупаників», загін яких у кількості близько 300 осіб переховувався на дніпровських островах у районі Звонецької Волини біля Олександрівська, виявилася невдалою. Українські козаки, як згадував Махно, незважаючи на «більшовицькі настрої», не пішли за анархо-комуністами (15, С.36).

Про перші бойові операції Махна після повернення його в Гуляйполе залишилися лише свідчення романтично-егендарного характеру. Більшість дослідників схиляється до думки, що на початку серпня Махно, Чубенко, Марченко і С.Каретников здійснили наскок на найближчу економію Резнікова, де захопили 7 гвинтівок, револьвер, 7 коней і 2 сідла. Експропріація ошадної каси в селі Жеребець Гуляйпольської волості дала 38 тис. крб., на які було куплено кулемет американської системи Кольт, револьвер і інша зброя (16, С.21). Враховуючи трофеї махновців, можна зробити припущення, що їх жертвами стали члени так званих добровільних «хліборобських» загонів самооборони, які утворювалися в допомогу Державній Варті для забезпечення громадського спокою і порядку, захисту відноленої приватної власності. Вони утримувалися і озброювалися на кошти самих землевласників. 7 липня Спілка земельних власників Олександрівського повіту виділила 100 тис. крб. на організацію такого загону (17, ф.1216, оп.1, спр.31, арк.9).

Діяльність добровільних збройних формувань, яка спочатку не мала нормативно-правових засад, а була викликана ініціативою заможних верств населення, пильнувалася Департаментом державної варти. У циркулярі за підписом його директора П.Акермана від 16 липня 1918 р. до губерніяльних старост і міських отаманів, посилаючись на наказ товариша Міністра внутрішніх справ приписувалося «з'ясувати і доповісти: 1) які в губернії існують збройні команди і загоны; 2) як і ким вони сформовані; 3) на які кошти вони утримуються; 4) яке їх ставлення до місцевої адміністрації; 5) чи бажано їх подальше існування» (17, ф.1216, оп.1, спр.22, арк.2). Після відповідних доповідей з міськ з'явився циркуляр Міністра внутрішніх справ І.Кістяківського від 13 серпня за №751/3521, який офіційно дозволяв формувати хліборобські загоны самоохорони (17, ф.1216, оп.1, спр.31, арк.34).

Досвід утворення сільських добровільних формувань був використаний гетьманським урядом і в містах. Тут із жовтня урядовцями варти при участі громадських організацій почали формуватися народні дружини, їх начальники, призначалися особисто гетьманом, до штатного складу належали старші значкові з муштрованої частини, їх помічники, старші і молодші інструктори. Вони утримувалося за рахунок держави, на що було асигновано 5 млн. крб. Добровольці бралися до реєстру і повинні були викликатися начальниками до дружини в разі антивладних виступів і на навчальні збори, під час яких вони теж отримували платню (18, С.76).

Захопивши зброю, махновці почали робити бандитські напади на невеликі підрозділи, окремих військових та вартових. У зведенні від 8 серпня про стан Східної армії Австро-Угорщини йдеться про напад кінного гурта біля села Федорівка (зараз Чубарівка) Олександрівського повіту на офіцерів, які прямували до станції Пологи. Було вбито австрійського поручника і його ординарця, український капітан та інший ординарець зазнали важких поранень (5, ф.5, оп.1, спр.114, арк.194). Акція приписувалася більшовикам, під цим означенням окупаційне командування здебільшого поєднувало всю політичну опозицію гетьманському режиму. Безпосередньо ж терористичних груп у районі Пологи-Гуляйполе більшовики не мали, напевно, що наскок здійснили анархісти-махновці.

Протягом серпня — першої половини вересня активізувати свою діяльність махновцям не вдавалося. У доповіді Катеринославського губерніяльного старости до МВС від 31 серпня не зазначалося випадків розбійних пограбувань і вбивств в Олександрівському повіті, тоді як у Павлоградському такі факти мали місце (5, ф.5, оп.1, спр.114, арк.23-24). За спогадами Махна, в цей час його група рейдувала у межах Олександрівщини. 27 вересня 1918 р. олександрівська міська газета «Зоря» повідомила про злочинні дії у повіті бандитської ватаги кількістю 20-30 чоловік, озброєних гвинтівками, кулеметами і вибухівкою, яка видавала себе за козаків резервної сотні повітової старости. Мова йшла про вбивство 12 осіб: поміщика Гесиної, начальника Лукашеве-Бразолівської волості варти Іванова, трьох офіцерів і двох козаків, гуляйпольського волостного старости Чебріяка, вартового Манька і трьох австрійських вояків.

Розбійницькі напади махновців примусили місцеву владу до відповідних дій. Загальне керівництво операцією по розшуку злочинців здійснював Олександрівський повітовий староста І.Богослов, який періодично звітував про заповіжні міри Катеринославському губерніяльному старості І.Чернікову (17, ф.1216, оп.1, спр.24а, арк.11-12). До пошуків ватаги Махна спочатку було залучено урядовців освідомчого і карно-розшукового відділів повітової варти, ре-

зерну кінну сотню повітового старости, а потім і каральні австро-угорські загони. Згідно з інструкцією міністра внутрішніх справ від 1 серпня губернiальним старостам і міським отаманам, вони були повинні в разі виникнення у підлеглих місцевості бешкетів і антивладних виступів негайно сповістити про це комендантів місцевих німецьких і австро-угорських гарнізонів. Після цього загальне керівництво усуненням бешкетів переходило до представників командування окупаційних військ, а всі урядовці варті зобов'язані були всебічно сприяти і повністю підкорятися розпорядженням військового командування союзників (17, ф.1216, оп.1, спр.22, арк.8). Із жовтня 1918 р. згідно з розпорядженням Директора Департаменту варті освідомчі копії губернiальні старости мусили направляти генералу Рауху, представнику Голови Міністрів при Східній Австро-Угорській армії (5, ф.57, оп.2, спр.239, арк.2).

Після збройної сутички австрiйського підрозділу чисельністю 22-25 осіб з махновцями біля хутору Марфополь сюди в останніх числах вересня прибув каральний загін. Селян біли шомполами, на мешканців наклали контрибуцію в 60 тис. крб., а господарів будинку, які приймали Махна і Марченка, розстріляли. Але спіймати Махна було неможливо, його загін маневрував з села в село і здійснював зухвалі напади на заможних. На їх чорному прапорі з одного боку було написано «страшна смерть буржуям», а з другого — «веселе життя біднякам» (11, С.41-42).

З регулярними австро-німецькими військами вести на рівних бойові дії махновці не могли і частіше просто тікали з маршруту їх пересування. А от підрозділам варті і загонам самооборони вони наносили відчутні втрати. 16 жовтня вони зненацька напали на розташовану в цей час у Гуляйполі повітову резервну сотню. Ніщівний кулеметний вогонь з трьох кінців села примусив вартових здатися у полон. У спогадах про цей бій Махно говорить, що переміг дві угорські роти і 80 осіб варті (15, С.78). Але в телеграмі Катеринославського губернiального старости до МВС вказано, що австро-угорських частин не було в селі, а ватага «чисельністю 200 чол., озброєна 4 кулеметами та іншою зброєю, вступила в бій з вартою і самоохороною» (5, ф.57, оп.1, спр.250, арк.1). Про це свідчать і вказані Чубенком трофеї — 83 полонених, 20 коней, 3 кулемета, 12 кулеметних стрічок і бричка набоїв (5, ф.5, оп.1, спр.153, арк.13). У разі перемоги над угорцями трофеї були б значнішими.

З підходом до Гуляйполя 19 жовтня австро-угорських частин махновці втекли з села. Вони здійснили свій перший рейд в район Юзове-Маріуполь. На шляху до села Дибрівка махновський загін відібрав у заможних селян декілька бричок і кавалерійські сідла, кулемет та іншу зброю. Помішків знищували разом з їх маєтками. У Дибрівці сталося об'єднання загону з бойовиками колишнього чорногвардійця Ф.Шуса. За рахунок місцевих добровольців загальні сили Махна і Щуса зросли до 1500 вояків, з яких три чвертини не мали зброї. «Беззбройних ставили тільки на облік, — згадував Махно, — але не зараховували в діючий загін» (15, С.78). У навколишніх селах було відновлено «радянську» владу. Але через три дні австрiйці атакували село, і махновцям довелося під гарматним обстрілом тікати до лісу. Австрiйське командування кинуло батальйон піхоти на село, а 200-300 кавалеристів у обхват лісу. На допомогу окупаційним частинам з Дибрівського, Велико-Янисельського районів надходили хліборобські загони самооборони, Державної Варті і озброєні німецькі колоністи. Махновцям вдалося організувати загороджувальний рушничо-кулеметний вогонь і відступити з невеликим загonom у напрямку с. Гаврилівка (15, С.80-81).

Дибрівський бій був єдиною значною бойовою операцією Махна проти австро-угорських частин. Він програв цей бій з великими людськими втратами, але виявив уміння вислизати від супротивника.

Після Дибрівки решта махновців вирушила на німецькі колонії Червоний кут і Фесунівські хутори, спустошила їх і швидко перемістилася у Маріупольський повіт. Тут протягом тижня Махно відібрав у німецьких колоністів і заможних хуторян багато гвинтівків, холодної зброї, 500 тис. крб. грошей. На початку листопада він повернув у бік Гуляйполя і за 40 верст від своєї «столиці», під містечком Старий Керменчик, настановився на загін варті, почав бій і захопив 3 кулемета і багато гвинтівків. Але біля с. Тимирівка махновці були оточені австрiйськими частинами. З 350 вояків загону Махна загинуло 170 (2, С.40-44).

Від жорстокої поразки Махно зміг відійти тільки після евакуації австро-угорських військ. Він здійснив новий рейд через «куркульські» хутори і німецькі колонії в Лукашеве-Бразолівське-Різдв'янському районі Олександрiйського повіту, і ніхто вже не міг завадити їх спустошенню. 13 листопада з залізничної станції Софiївка повідомляли у Катеринослав: «Більшовицькі ватаги Махна чисельністю приблизно 300 чол. насуваються з боку села Заливного на село Лукашеве Олександрiйського повіту, яке у 12 верстах залізничного сполучення від Софiївки, куди прибуло близько 200 чоловік біженців, серед них є пораненні, ватага на своєму шляху вбиває, спалює. Припускається, що ватага просувається на захід» (17, ф.1216, оп.1, арк.102).

Вигідним ремеслом для махновців в цей час стало пограбування поїздів. Залізнична вартя Катеринославського залізничного району і підрозділи залізнично-технічних військ під командуванням генерала О.Осецького не могли успішно протидіяти навмисним аваріям поїздів. В умовах відносної малочисельності залізничної варті, коли її організаційно-штатна структура передбачала призначення на посади вартових з рахунку один на 7 верст залізничної колії (17, ф.1216, оп.1, спр.12, арк.45), в рідконаселених степових районах України залізниця ставала легкою здобиччю зловмисників. В ніч на 11 листопада махновці зупинили між ст. Гайчур і Гуляйполе поїзд №3, який прямував з Бердянська; було пограбовано на 52839 крб. залізничного скарбника, а супроводжуючих його трьох офіцерів і двох козаків залізничної охорони — розстріляли (5, ф.5, оп.1, спр.243, арк.2). Через декілька днів на 495 верст Катеринославської залізниці був зроблений напад на німецький ешелон №506. Але німецькі матроси, які там знаходилися, відбили напад махновців. Тоді бандити на зустріч ешелону з боку ст. Новогупаловка пустили паровоз від поїзда №506. В наслідок зіткнення локомотивів загинув машиніст поїзду №506, 2 німецьких матроси, 3 вагони зійшли з рейок (17, ф.1216, оп.1, спр.43, арк.72).

У зв'язку з чисельними злочинами на залізниці, вбивствами її службовців 13 листопада Директор Департаменту варті надіслав отаманам залізничних районів варті циркуляр, який повідомляв, що МВС «надає їм право на видачу

дозволив на придбання і зберігання зброї залізничникам і всім мешканцям залізничної смуги». Для цього потрібно було звернутися з поданням до начальника залізничного відділу Департаменту Державної варті і сплатити встановлене мито. Після перевірки політичної благонадійності особи отаман залізничного району видавав відповідні посвідчення з фотокарткою. У разі знаходження зброї в осіб, які не мали на це дозволу, вона вилучалася, а винний притягувався до кримінальної відповідальності (17, ф.1216, оп.1, спр.35, арк.87).

З підписанням гетьманом 14 листопада грамоти про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією і початком повстання Директорії проти нього процес руйнації державно-правових засад гетьманської влади набув незворотного характеру, що з успіхом використовував Махно. 18 листопада Катеринославський губернський староста доповідав у Департаменті державної варті: «Загони ватаги Махна в околицях Олександрівського повіту грабують, вбивають. Загін бандітів сто чоловік у Василівці Павлоградського повіту мав перестрілку з вартою, вбито 2, поранено 2 вартових. На підступі до Терновки, біля Славгорода, загін вартових у 5 чоловік наштопхнувся на головні сили Махна до 600 чоловік. Почалася перестрілка, варта без втрат відступила на Синельникове для охорони цього району. Ватаги Махна кожчасно зростають, зайняли Василівку, Мар'ївку, Олексіївку Павлоградського повіту, частина переправилася через Дніпро і загрожує Катеринославу. У Маріуполі, повіті положення серйозне, ватаги бешкетують, варта примушена була покинути більшість своїх пунктів, старші агенти покинули станцію Волноваха. Скрізь у губернії приймаються заходи по боротьбі з бандітами, але місцевими силами ліквідувати зростаючі ватаги не вбачається можливим, прошу допомоги» (5, ф.57, оп.2, спр.250, арк.2).

20 листопада Махно захопив с. Жеребець, а наступного дня надовго повернувся в Гуляйполе. Тут було утворено військово-революційний штаб, який передбачав можливу загрозу з боку гетьманських формувань і окупаційних військ і тому розподілив район оборони навкруги села на 3 ділянки: Цареконстантинівську, Верхнього і Великого Токмака, Гришинську (15, С.167). Радянська історіографія навмисно приховувала роль махновців в затвердженні наприкінці 1918 р. комуністичної влади на Гуляйпідлі. Відзначалося, що у селі в той час діяв волревком на чолі з місцевим ковалем Л.Коростильовим, який почав ліквідувати відновлену гетьманом приватну власність на землю і рекувізувати надлишки хліба у куркулів (19, С.293). Насправді ж, це «реформування» здійснював військово-революційний штаб Махна, до якого також входив і представник більшовиків. На початку грудня до Гуляйполя завітали члени Катеринославського більшовицького військово-революційного комітету Г.Колос і І.Максименко, які досягли згоди з Махном про спільні бойові дії проти Директорії і Добровольчої армії (20, С.24). Це свідчить про те, що відтепер без підтримки австро-німецьких військ уламки гетьманських озброєних формувань серйозною загрозою для анархо-махновців не були. За даними генерала Денікіна, «на ростовському і кримському напрямках протягом грудня діяли об'єднані ватаги Махна силою в п'ять-шість тисяч» (21, С.110). А катеринославська газета «Придніпровський край» 1 грудня 1918 р. навіть повідомила про 10 тис. «добре озброєних і споряджених вояків ватаги Махна», які відновили у Павлоградському повіті і Гуляйполі радянську владу. У цей час Махну вже підпорядковувалися загони В.Білаша, Т.Удовиченка, М.Фоменка, Ф.Гончаренка, В.Куриленка, які раніше діяли самостійно у Бердянському, Маріупольському, Олександрівському і Мелітопольському повітах (16, С.23).

Махновські загони почали цілеспрямоване знищення гетьманських владних осередків. 10 грудня вони захопили ст. Чаплине (22), 12 грудня — Цареконстантинівку і Орехове (6, С.42). Скрізь махновці винищували поміщиків, їх майно розподіляли між собою, на німецьких колоністів накладали контрибуції, у заможних селян конфіскували для військових потреб коней, підводи, харчі, зброю. Господарства, де було більше п'яти коней, розкульювали (2, 49). Саввіля до власника, безмотивні вбивства заможних, знищення над посадовими особами і рядовими службовцями гетьманських державних і цивільних установ анархо-комуністи ототожнювали з вищою прозаєю свободи, що дала їм революція.

Таким чином, наведені матеріали дозволяють стверджувати, що збройні формування Махна являли собою значну загрозу громадській безпеці, підірвали підвалини правопорядку в Українській Державі, їх дії слід розглядати як злочинні, а боротьбу українських підрозділів і союзного військового контингенту проти них — правомірною. Від повного розгрому махновців врятувала революція в Австро-Угорщині і Німеччині, антигетьманське повстання Директорії і вторгнення на територію України радянських військ. Але в ході знищення анархо-махновських бандітів гетьманська влада використовувала й засоби неправового характеру, під час яких страждали невинні люди.

¹ Гонтарь. Воспоминания о красной гвардии // Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сборник воспоминаний и статей — Днепропетровск, 1927.

² Волковинский В. Махно и его крах. — М., 1991.

³ Махно Н. Русская революция на Украине от марта 1917 по апрель 1918. — Париж, 1929.

⁴ Ростовський обласний державний архів (Російська Федерація).

⁵ ЦДАГО України.

⁶ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. — К., 1993.

⁷ Лантух. Разоружение белых казаков и бои с немцами // Борьба за Советы на Екатеринославщине.

⁸ Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне. В 4т. — М.-Л., 1928-1933.

⁹ Кущелев С. Как мы отступали // Борьба за Советы на Екатеринославщине.

¹⁰ Голпер С. Отклики на Брестский мир и последние дни Советов на Екатеринославщине // Борьба за Советы на Екатеринославщине.

¹¹ Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 — 1921). — К., 1992.

¹² Политические деятели России. 1917. Биографический словарь. — М., 1993.

¹³ Махно Н. Под ударами контрреволюции, апрель-июнь 1918. — Париж, 1936.

¹⁴ Ризоль И. Борьба с гетьманом в подполье // Борьба за Советы на Екатеринославщине.

¹⁵ Махно Н. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.). — Париж, 1937.

¹⁶ Рудис В. Махновщина. — Х., 1928.

¹⁷ ЦДАГО України.

¹⁸ Мироненко О. Державна Варта // Историко-политичні уроки української державності: Енциклопедичний словник. — К., Донецьк, 1998.

¹⁹ История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. — К., 1981.

²⁰ Колос Г. Заметки о подполье и вооруженной борьбе. —Днепропетровск, 1927.

²¹ Денікин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. — 1993. — №10.

²² Приднепровский край. — 1918. — 10 декабря.